

İstanbul'da Demografi ve Göç (1840-1842): İstanbul'un Aylık Nüfus Raporları Üzerine Bir Analiz Denemesi

Yunus Emre ÇAKIR (*)

Öz

Bu makale Tanzimat Fermanı'nın okunmasından hemen sonra İstanbul'un demografik görünümünü tasvir etmek amacıyla aylık nüfus raporlarını ele almaktadır. Aylık nüfus raporları en sade anlatımla, doğum, ölüm, gelen ve giden göç (nakl-i nüfus) ile İstanbul'u misafir olarak ziyaret eden tebaa ve yabancıların miktarları gibi nüfus üzerinde meydana gelen değişimleri sunan jurnallerdir. Müslüman, Rum, Ermeni, Katolik, Yahudi ve Roman unsurlardan oluşan Bilâd-ı Selâse (Eyüp, Galata ve Üsküdar) de dâhil olmak üzere İstanbul nüfusu hakkında raporların sunmuş olduğu veriler çeşitli parametrelere göre analiz edilmiştir. İstanbul nüfusunun dinî cemaat/milletlere göre dağılımı, aritmetik artış/düşüş eğilimleri, yetişkin/çocuk ölüm oranları, coğrafi hareketlilik ve göç gibi konularda çeşitli çıkarımlar yapılmıştır. İstanbul ve taşra arasındaki göç (nakl-i nüfus) ve misafirlik kapsamında değerlendirilen geliş/gidişlere dair veriler üzerinden coğrafi hareketliliğe dair tespit edilen bazı bulgular paylaşılmıştır. Çalışma sonucunda İstanbul nüfusunun negatif doğal büyüme özelliği sergilediği dolayısıyla nüfusunu ve işgücünü dinamik tutabilmek adına taşradan alınacak nitelikli göçe muhtaç bulunduğu sonucuna varılmıştır. Tüm raporların ortalamasına göre toplam İstanbul nüfusunun %46,5'ini oluşturan Müslüman nüfusun en az doğum ve yetişkin erkek başına en az oğlan çocuğu oranına sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca rapordan hareketle İstanbul'un toplam nüfusunu hesaplama girişiminde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, İstanbul Nüfusu, Nüfus Sayımı, Tarihi Demografi, Mürur Tezkeresi, İstanbul Asayışı.

Özgün Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 27.08.2022

Kabul Tarihi: 23.11.2022

(*) Araştırma Görevlisi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

E-posta: yemrecakir@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9075-7458>

Yunus Emre Çakır, "İstanbul'da Demografi ve Göç 1840-1842: İstanbul'un Aylık Nüfus Raporları Üzerine Bir Analiz Denemesi," *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 15, (Kasım 2022): 243-267

DOI: <http://doi.org/10.32739/uskudarsbd.8.15.113>

Bu eser [Creative Commons Atf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) ile lisanslanmıştır.

Demography and Migration in Istanbul (1840-1842): An Analytical Essay on Monthly Population Reports of Istanbul

Yunus Emre ÇAKIR (*)

Abstract

This article deals with the monthly population reports in order to describe the demographic view of Istanbul soon after the proclamation of the Edict of Tanzimat. Monthly population reports, in the simplest terms, were the journals that present the birth, death, incoming and outgoing migration (transported population) of the population and the amounts of subjects and foreigners visiting Istanbul as guests. The data presented by the reports on the population of Istanbul, including Bilâd-ı Selâse (Eyüp, Galata and Üsküdar), which consists of Muslim, Greek, Armenian, Catholic, Jewish and Gypsy elements, were analyzed according to various parameters. Various inferences have been made on issues such as the distribution of the population of Istanbul according to religious communities/nations, arithmetic increase/decrease trends, adult/child mortality rates, geographical mobility and migration. Findings on geographical mobility were shared, based on the data on immigration (transfer of population) and arrivals/departures between Istanbul and the provinces in the reports. As a result of the study, it has been concluded that the population of Istanbul exhibits negative natural growth characteristics, so qualified immigration from the provinces was needed in order to keep its population and labour force dynamics. According to the average of all reports, the Muslim population, which constitutes 46,5% of the total Istanbul population, had the lowest birth rate and the lowest male birth rate per adult male. In addition, based on the report, an attempt was made to calculate the total population of Istanbul.

Keywords: Istanbul, Population of Istanbul, Census, Historical Demography, Mürur Tezkeresi (Pass Permit Paper), Istanbul Public Security.

Original Research Article

Submission Date: 27.08.2022

Acceptance Date: 23.11.2022

(*) Research Assistant, Çankırı Karatekin University, Faculty of Literature, Department of History

E-mail: yemrecakir@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9075-7458>

Yunus Emre Çakır, "İstanbul'da Demografi ve Göç 1840-1842: İstanbul'un Aylık Nüfus Raporları Üzerine Bir Analiz Denemesi," *Üsküdar University Journal of Social Sciences*, issue: 15, (November 2022): 243-267
DOI: <http://doi.org/10.32739/uskudarsbd.8.15.113>

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Giriş

Bu makalenin amacı tarihî demografi çalışmalarına eklenilebilecek bir metot çerçevesinde, Tanzimat'ın ilk iki yılında İstanbul'un demografik dinamiklerini ele almaktır. Osmanlı demografi tarihine dair günümüze dek üretilmiş literatür, kaynak ve yöntem bakımından iki kısma ayrılabilir.¹ İlki, klasik dönem (XV-XVI. Yüzyıllar) üzerine, çoğunlukla tahrir defterlerinin kaynaklık ettiği tarihî demografi incelemeleridir.² İkinci kısım ise 1828-1829'da başlanan fakat bazı engeller sebebiyle 1830-1831'de tamamlanabilen ve belirli aralıklarla yinelenen genel nüfus sayımlarına ait kayıtların kullanıldığı çalışmalardır. Nüfus defterlerinin araştırmacıların erişimine açılmasını müteakiben özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısına dair demografi araştırmalarında ciddi bir artış meydana gelmiştir.³ Fakat bu artışın daha çok taşrayı konu edinen incelemeler olduğu ileri sürülebilir.⁴ Genel nüfus sayımlarının ilk örneklerini konu edinerek İstanbul demografi tarihine katkı yapmış iki çalışma özellikle zikredilmelidir. Bingöl'ün 1829 sayımları üzerinden İstanbul'un Müslüman mahallelerine yönelik incelemesi, henüz yeni bir girişim olan genel nüfus sayımının ilk sonuçlarını ele alması bakımından önem arz etmektedir.⁵ Somel'in 1830-1831 İstanbul nüfus sayımlarının hülasa pusulasını konu edinen çalışması ise konu hakkında kaynakların azami ölçüde çok yönlü değerlendirilmesi noktasında kapsamlı ve titiz bir inceleme olarak dikkat çekmektedir.⁶

¹ Tarihî demografi çalışmalarının geçmiş hakkında mevcut yaygın kanaatlere dayalı yargılar yerine, nicel verilerle dayalı analizlerin daha isabetli tahminler yapılabilmesine tanıdığı olanak, sosyal bilimlerde bir tür devrim olarak tanımlanmaktadır. Osamu Saito, "Historical Demography: Achievements and Prospects," *Population Studies* 50, no.3 (1996): 537. <https://doi.org/10.1080/0032472031000149606>.; Belirli bir coğrafyada bulunan nüfusun özellikleri ve değişimlerinin incelenmesi demografi/nüfus biliminin konusunu teşkil etmektedir. Adnan Çimen, "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri," *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14 (2012): 186.

² Konu hakkında detaylı değerlendirme için bkz. Yunus Koç, "Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları." *Bilgi*, 65 (2013): 177-202; Yunus Koç, "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar)," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, no. 6 (2005): 161-210; Numan Elibol, "Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları," *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2 (2007): 135-160.

³ Mehmet Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili," *Gazi Akademik Bakış* 8, 15 (2014): 226. <https://doi.org/10.19060/gav.43373>; Genel nüfus sayımlarını konu edinen ilk eser için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831* (Ankara: TC Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1943); Konu hakkında en kapsamlı inceleme ise Karpat'a aittir. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010).; Nüfus defterlerini (BOA. NFS.d.) konu edinen son yıllara ait örnek bir çalışma için bkz. İlker Yiğit, "Burdur ve Çevre Kazalarda Nüfus (1834)," *Doğu Coğrafya Dergisi* 25, no. 44 (2020): 13-30. <https://doi.org/10.17295/ataunidcd.764364>.

⁴ İstanbul tarihî demografi çalışmalarının kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Yunus Koç, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8, no. 16 (2010): 174.

⁵ Sedat Bingöl "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Müslüman Nüfusu Üzerine Bir İnceleme," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 23, no. 36 (2004): 43-60.

⁶ Selçuk Akşin Somel, "Vak'a-i Hayriyye Sonrasında İstanbul'un Sosyal Yapısının Ana Hatlarına Dair Yeni Bazı Veriler: 1830-31 Devresine Ait İstanbul Nüfus Sayımı Hülasa Pusulası," *Osmanlı Araştırmaları* 56 (2020): 143-224. <https://doi.org/10.18589/oa.862790>.

Çalışmada ele alınan raporlar demografik analizler için genel nüfus sayımlarına nazaran çok daha kısa aralıklarla detaylı ve dinamik veriler sunmaktadır. Bu çerçevede çalışma, ilgili tarih aralığında İstanbul'un demografik görünümünü tasvir etmek iddiasındadır. Çalışmada 1840-1842 yılları arasına ait on beş rapor incelenmiştir.⁷ Raporlar iki farklı kuruma aittir. İlk dört rapor Seraskerlik bünyesindeki *Mahallat Odası*, diğer on bir rapor ise İhtisap Nezareti tarafından düzenlenmiştir. Bahse konu raporlar en sade şekilde, bir ay zarfında İstanbul ve Bilâd-ı Selâse nüfusu üzerinde meydana gelen değişimleri, millet/dini cemaatlerine (Müslüman, Rum, Ermeni, Katolik, Yahudi, Karaim Yahudisi ve Kıpti) göre kısıtlı bir yaş gruplandırması (küçük, büyük ve bekâr) çerçevesinde sunan veri setleri olarak özetlenebilir. Nüfus üzerinde meydana gelen değişimler, nüfusun doğal seyrini etkileyen doğum ve ölüm ile göç ve coğrafi hareketliliği ifade etmektedir. İlk nüfus sayımında da olduğu gibi yalnızca erkek nüfus raporların öznesidir, asker ve saray görevlileri de raporlara dâhil edilmemiştir. Çalışmamızda ele alınan raporlar günümüze dek herhangi bir incelemeye konu olmamıştır. Yalnızca ele alınan on beş raporun üçü, bir doktora tezinde çevirisiyle birlikte ek olarak yer almıştır.⁸

Her rapor, hemen hemen birbirinin aynı bir açıklama ve ait olduğu zaman dilimini beyan eden bir serlevha ile başlamaktadır.⁹ Aşağıdaki tabloda çalışmaya konu edilen on beş raporun tarih aralıkları, künye bilgileri ile bu raporlardan elde edilen toplam İstanbul nüfusu Tablo 1'de görülebilir. Her ne kadar arşiv kataloglarında daha fazla jurnalın varlığı görülmekteyse de bunlar arasında kimilerinin içeriğinde rapor cetvelleri yer almamakta sadece raporların arzına dair yazışmalar bulunmaktadır.¹⁰ İlk seri olarak nitelendirilebilecek olan Mahallat Odası'na ait raporlar, İhtisap Nezareti'ne ait olan diğer on bir rapordan bazı özellikleri ile ayrılmaktadır. İlk seriyeye ait raporlarda milletlerine göre hane sayıları ve toplam medrese ile talebe-i ulûm sayıları verilmiştir. Yine ilk raporların açıklamalarında, 1253 yılında başlayan bir nüfus tahririnden söz edilmekte ve bu tahririn 1256 yılının Şevval ayında bittiği ve bu tarihten sonra İstanbul nüfusu üzerinde meydana gelen değişimlerin aylık raporlanarak sayım verilerinin güncelliğinin korunacağı beyan edilmiştir. Bu ifadeden çalışmada ele alınan raporların yeni bir genel nüfus

⁷ İncelenen on beş rapordan on dördü aylık, biri iki aylıktır. 1258 yılı Ramazan ayı Şevval ayı ile birleştirilerek iki aylık dönem bir raporda verilmiştir. BOA. İ. DH. 73/3605.

⁸ Mustafa Mesut Özekmekçi, "İlk Osmanlı Nüfus Sayımları (1830-1850) ve İngiltere, ABD Nüfus Sayımları ile Mukayesesi", (Yayımlanmamış Doktora tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, 2020). Ek: 1, Ek: 3, Ek: 5.

⁹ Mahallat Odası tarafından düzenlenen raporlar; "*Gayrı ez-hademe-i sarây-ı hümâyün ve bi'l-cümle 'asâkir-i muntazama-i şâhâne Âsitâne-i şevket-aşiyâne ve bilâd-ı selâsede vâki' medâris-i şerife ile hanelerin mikdârı ve nüfus-ı İslâmın on iki yaşına kadar sigâr ma'âdâsı kibâr ve re'âyânın dahi on bir yaşına kadar küçük küsûru büyük 'itibariyle han ve dekâkinde sığınmış bekârların mevcudu ve misaferetle iskân etmiş olanları ve gelib gidenleri ve mevlûd ve vefatının işbu Ramazan-ı şerif guresinden gayetine gelinceye vukûâtını mübeyyin Mahallat Odasından tanzim olunan hütlâsıdır.*" BOA. İ. DH. 29/1360. İhtisap Nezareti tarafından düzenlenenler; "*İşbu elli yedi senesi Receb-i Şerif guresinden gayetine kadar Asitâne-i Âliye ve Bilâd-ı Selâsede mevcud nüfus-ı İslâm ve Re'âyadan bir mâh zarfında vefat ve tevellüd eden ve taşra 'âzimetle kaydî terkin kılınan ve taşradan Dersaadete gelib nizamına tatbiken kayd olunan ve ma'a müstemin misafereten gelib 'avdet eden kesânın jurnalidir.*" BOA. İ. DH. 48/2396.

¹⁰ Bkz. BOA. İ. DH. 17/796, 19/926, 39/1858. BOA. HAT. 1268/49090, 491/24045, 1268/49091, 1268/49086 vd.

sayımı verileri referans alınarak devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar arşivde 1253-1256 yılları arasındaki nüfus sayımına dair bazı yazışmalara tesadüf etmek mümkünse de bu sayıma ait kayıtları tespit etmek mümkün olmamıştır.

Raporlarda bazı hesap hataları tespit edilmiştir. Zaman zaman toplam İstanbul nüfusunu etkileyecek denli büyük olan hatalar düzeltilerek değerlendirilmeye alınmıştır. Şevval 1258 tarihli raporda sonradan düzeltilen bir hesap hatası ise özellikle zikredilmesi gereken bir detay olarak dikkat çekmektedir. *‘İslam ve reayadan müteveffa ve helak olan’* kısmının toplam yetişkin ölüm sayısı yanlışlıkla, toplam ölüm sayısı olan 249 olarak kaydedilmiş fakat sonradan üzerine Latin rakamları ile doğrusu olan 153 yazılmıştır. Bu düzeltme, raporlarda bir batılı uzman yardımı olabileceği fikrini doğurmaktaysa da böyle bir iddia ileri sürmek için raporlarda başka hiçbir bilgi ve ipucu bulunmamaktadır.

Tablo 1: Nüfus Raporlarının Tarih ve Arşiv Bilgileri

Rapor ID.	Tarih			Rapor Dosya/ Gömlek No. (BOA. İ. DH.)	Toplam İstanbul Nüfusu
	Hicri		Miladi Tarih Aralığı ¹¹		
	Yıl	Ay			
1	1256	Ramazan	27 Ekim 1840 - 25 Kasım 1840	29/1360	198007
2	1256	Şevval	26 Kasım 1840 - 24 Aralık 1840	30/1418	198634
3	1256	Zilkade	25 Aralık 1840 - 23 Ocak 1841	9/391	193847
4	1256	Zilhicce	24 Ocak 1841 - 22 Şubat 1841	10/473	193967
5	1257	Rebiyülahir	23 Mayıs 1841 - 20 Haziran 1841	44/2167	202121
6	1257	Cemaziyülevvel	21 Haziran 1841 - 20 Temmuz 1841	44/2167	201491
7	1257	Cemaziyülahir	21 Temmuz 1841 - 18 Ağustos 1841	48/2396	200920
8	1257	Recep	19 Ağustos 1841 - 16 Eylül 1841	48/2396	199044
9	1257	Şaban	18 Eylül 1841 - 15 Ekim 1841	49/2423	196984
10	1257	Şevval	16 Kasım 1841 - 14 Aralık 1841	49/2458	197208
11	1257	Zilhicce	14 Ocak 1842 - 11 Şubat 1842	54/2686	199287
12	1258	Rebiyülahir	12 Mayıs 1842 - 9 Haziran 1842	64/3161	200869
13	1258	Cemaziyülahir	10 Temmuz 1842 - 7 Ağustos 1842	66/3287	200822
14	1258	Şaban + Ramazan	7 Eylül 1842 - 4 Kasım 1842	73/3605	200734
15	1258	Şevval	5 Kasım 1842 - 3Aralık 1842	73/3605	201069

Kaynak: BOA: Başkanlık Osmanlı Arşivi, İ. DH. İrade Dâhiliye

Raporları Üreten Mekanizmaya Kısa Bir Bakış

Çalışmada ele alınan raporların sadece nüfus sayımına bağlanması dönemin tarihi ve politik atmosferinin görmezden gelinmesi anlamına gelecektir. Bahse konu dönemde İstanbul

¹¹ Türk Tarih Kurumu Tarih Çevirme Kılavuzu referans alınmıştır. “<https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu>” Erişim: 29.03.2022.

nüfusunun aylık dönemler halinde takip edilmesinin amaçlarına dair bazı çıkarımlar yapılabilir. 1843 yılında yabancıların sayıma dâhil edilip edilmeyeceğine dair bir konu üzerine verilen cevap bu noktada hayli çarpıcıdır. Buna göre nüfus tahriri, *iktizâ-yı usûl-ı zabita-yı* mülkiyeden yani kamu güvenliğinin gerekliliklerindedir ve tebaa olsun olmasın İstanbul'da kimin olduğunun bilinmesi İstanbul asayışı için önemlidir.¹² İstanbul'da asayışı sağlamanın yolunun özellikle geç XVIII. yüzyıldan itibaren daima İstanbul nüfusu içerisindeki sakıncalı addedilen grupları gözetim altında tutmaktan geçtiği görülmektedir. Nizam-ı Cedid düzenlemeleri sırasında İstanbul'da bulunması sakıncalı görülen *meçhûlül-ahvâl* serseri takımının İstanbul'dan sürülmesi ve İstanbul esnafının birbirine kefile bağlanarak tahrir edilmesi bu durumun somut örnekleri arasındadır.¹³ Ayrıca Mora'da Rum İsyanı patlak verdikten hemen sonra İstanbul'da yapılan gayrimüslim tahriri ve gayrimüslim unsurların birbirine kefil edilmesi de bu durumun örneklerinden biri olarak ileri sürülebilir.¹⁴ Fakat daha keskin bir kırılma noktası Vaka-i Hayriye ile birlikte meydana gelmiştir. Başta yeniçeriler ve yeniçerilik ile iltisaklı gruplar olmak üzere İstanbul'u ne olduğu belli olmayan (*meçhûlül-ahvâl*) kimselerden temizlemek ve bir daha İstanbul'a ayak basamamalarını sağlamak üzere alınan bir dizi tedbirin yansıması *Mürür Tezkeresi* uygulaması olarak aksetmiştir.¹⁵ Bir tür iç pasaport olarak da tanımlanagelen mürür tezkereleri, bir kimlik saptama belgesi olarak da değerlendirilmektedir.¹⁶ 1826 yılında uygulamaya konulan mürür tezkerelerini İstanbul'da düzenlemek mahkemelere, kontrol etmek ise sonradan Nezaret statüsüne yükseltlen İhtisap Ağalığı'na verilmiştir.¹⁷ Fakat İhtisap Nezaretî'nin görevi sadece tezkereleri kontrol etmekle kalmamıştır. 1837'de İstanbul'da nüfus tahriri hakkında bir buyruldu evrakında İhtisap Nazırı Ağa da İstanbul ve Bilad-ı Selâse kadınlarıyla birlikte emrin muhataplarındandır.¹⁸

Raporlardaki verilerin elde edilmelerinde yürütülen prosedür ise şöyledir: Her mahallenin imam ve muhtarları mahallelerinin; Patriklikler ve Hahambaşılık ise sorumlu buldukları

¹² BOA. HR. SYS. 2927/18.

¹³ Cengiz Kırılı, "Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı," *"Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve İktidarı"*, ed. Seyfi Kenan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010) 183-212. Betül Başaran, "İstanbul Kefalet ve Teftiş Defterleri", *Büyük İstanbul Tarihi*, c. 4, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015) 584-587.

¹⁴ Örneğin 8 Numaralı Nüfus Defteri, 1821 yılında Yunan İsyanının hemen akabinde İstanbul'da bulunan gayrimüslim unsurların tespiti, ellerinde bulunan silahların toplanması ve birbirlerine kefile bağlanması amacıyla İstanbul'da bir nüfus tahriri yapıldığını göstermektedir. BOA. NFS. d. 8. (10 Cemaziyülahir 1236 [15 Mart 1821]).

¹⁵ Nalan Turna, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Topraklarında: Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürür Tezkereleri* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013).

¹⁶ Örneğin asker kaçaklarının yakalanması ve firarilerin bir kazadan diğerine seyahatlerinin önlenmesi hakkında bir kayıt için bkz. BOA. A. } MKT. 11/30. Mürür tezkerelerinin bireysel kimliklendirme ile ilişkisi için bkz. Fatmanur Samastı, "History of Identification in the Ottoman Lands: From the Security of the Person to the Security of the State: Implementation of Mürür Tezkeresi in the Nineteenth Century" (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2010).

¹⁷ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, c. 1, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1995 [1914]) 330-331.

¹⁸ BOA. A.} DVN. NMH. 2/16.

cemaatlerin doğum-ölüm ve gelen-giden gibi nüfus üzerinde meydana gelen değişimleri ilgili birimlere (*Mahallat Odası, İstanbul Mahkemesi, Bilâd-ı Selase Kadulukları*) bildirmekle mükellef tutulmuşlardır. İlgili birimler tarafından da gelen verilerden icmaller çıkarılarak her ayın ilk günü Seraskerlik kanalıyla Bâb-ı Âli'ye ve Padişaha arz edileceklerdir.¹⁹ 1841 yılındaki bir düzenlemeye kadar İstanbul'dan taşraya gideceklerin, ikametlerinin bulunduğu mahallenin imam ve muhtarından, kayıtlarının nüfustan silindiğine dair bir pusula alarak Seraskerlik'teki Mahallat Odası'na müracaat etmeleri gerekmektedir.²⁰ Dolayısı ile bürokrasinin, nüfus hakkında kendisine bildirilen rakamları kontrol etme imkânının da olduğu şeklinde bir yorumda bulunulabilir. 1841 yılında ise Seraskerlik bünyesindeki Mahallat Odası'nın uhdesindeki *nakl-i nüfus* ve İstanbul'daki mahkemelerinin mürur tezkeresi düzenleme görevi de İhtisap Nezareti'ne devredilmiş ve buralarda görevli kâtipler maaş ve tayinatlarıyla birlikte İhtisap Nezareti hizmetinde görevlendirilmişlerdir.²¹ Çalışmamızda, bahsedilen düzenlemenin hem öncesine hem de sonrasına ait raporlardan istifade edilmiştir. İhtisap Nezareti tarafından tanzim edilen raporlar arasında çalışmamızda ele alınan rapor türünden başka İstanbul dışına iade edilenlere dair raporlar da bulunmaktadır.²²

Bu noktada İhtisap Nezareti tarafından tutulan raporların güvenilirliğine dair ufak bir saptama yapmak yerinde olacaktır. Mürur tezkeresi uygulamasının bir de ekonomik boyutu mevcuttur. Özellikle tezkere harçlarından ciddi bir gelir elde edilmekte olduğu ileri sürülmektedir.²³ Mürur tezkeresi harçlarından başka, İhtisap Nezareti tarafından İstanbul'da mürur ve ubur edenlerden de bir miktar harç alınmakta olması; İstanbul'a giren-çıkanlara dair kayıtların mali bir karşılığı bulunduğunu göstermektedir. Dolayısı ile İhtisap Nezareti tarafından geliş-gidişlere dair bildirilen sayıların hesap verilebilirliğinin olması gerektiği düşünülebilir.²⁴

¹⁹ BOA. HAT. 336/19258-D. BOA. HAT. 336/19258-C. 1841 yılındaki düzenleme ile İhtisap Nezareti de bu kurumlar arasında zikredilebilir. Bu dönemde henüz yeni bir kurum olan muhtarlıkların da mahallelerin gelen-giden ve doğan-ölen kayıtlarını nüfus defterlerine kaydettilerinin işinin asli görevlerinden olduğu zikredilmelidir. Ali Akyıldız, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kuruluşu ve Gelişimine Genel Bir Bakış," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 14, (2006): 14. Musa Çadircı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme," *Belleten XXXIV*, no. 135, (1970): 419.

²⁰ Nalan Turna, "Osmanlı İstanbulu'nda İç Pasaport: Mürûr Tezkeresi", *II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu (27-29 Mayıs 2014) Bildirileri Kitabı*, ed. F. M. Emecen, A. Akyıldız ve E. S. Gürkan, (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014) 397.

²¹ BOA. İ. MVL. 26/408. BOA. ML. MSF. d. 2566. (21 Safer 1257 [14 Nisan 1841]).

²² 1256 Rebîyülahır (2 Haziran 1840 - 30 Haziran 1840) ayında İstanbul'da tezkerelerinin süresi dolan 539'u Müslüman 705'i gayrimüslim, 8 mahkuk tezkereli, 20 serseri, 2 tezkeresiz ve 4 hırsız olmak üzere 1287 kişi İstanbul'dan ihraç edilerek memleketlerine iade edilmiştir. Bu süre zarfında İstanbul'a gelenler ve gidenler gün gün tablolarla aktarılmıştır. Buna göre bir ay zarfında İstanbul'a 17978 kişi giriş-çıkışı yapılmıştır. Ayrıca bu zaman zarfında yalnızca 2 kişinin mürur tezkeresiz yakalanmış olması, mürur tezkeresi uygulamasının ne kadar sıkı bir şekilde icra edilmekte olduğunu göstermektedir. BOA. İ. DH. 17/782.

²³ Turna, *Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürûr Tezkereleri*, 200-201.

²⁴ 1254 tarihli bir İhtisap defterinde bu meblağın Ehl-i İslam piyadeden dörder, süvariden altışar para olduğu kayıtlıdır. Ömer Türkoğlu, *19. Yüzyıla Ait Bir İhtisap Defteri Değerlendirmesi-Osmanlı İhtisap Uygulaması*, (İstanbul: Okur Akademi, 2020) 82.

Raporlara Göre İstanbul Nüfusunun Genel Görünümü

Mahallat Odası tarafından düzenlenen ilk dört raporda milletlere göre hane sayıları bulunmaktadır ve hane sayıları dört raporda da istikrarlı kalmıştır.²⁵ Raporlara göre İstanbul'da (Bilâd-ı Selâse dâhil) 39944 Müslüman, 6402 Rum, 7351 Ermeni, 1111 Katolik, 1525 Yahudi ve 206 Roman hane olmak üzere toplam 56539 hane bulunmaktadır. Hane halkına dair bir hesaplama yapabilmek için bekâr nüfusu toplam nüfustan çıkarmak gerekmektedir, çünkü raporlarda da ifade edildiği üzere bekârlardan *han ve dekâkinde* sığınmış kitle olarak bahsedilmektedir.²⁶ Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere Müslüman nüfus içerisinde hane başına düşen fert sayısı, Hıristiyan nüfusunun yaklaşık 1/3'üne; Yahudi nüfusun ise 1/4'üne tesadüf etmektedir. Bu da İstanbullu Müslümanların daha küçük aileler halinde yaşamakta olduklarını göstermektedir.

Tablo 2: Milletlere Göre Hane Başına Düşen Erkek Fert (Çocuk Dâhil)

<i>Müslüman</i>	<i>Rum</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Katolik</i>	<i>Yahudi</i>	<i>Karaim Yahudi</i>	<i>Kıptı</i>
3,43	8,71	9,42	7,28	12,86	9,69	4,84

Raporlardaki verilerden hareketle kadın nüfus dâhil toplam İstanbul nüfusuna dair bir tahmin yapılabilir mi? Bu amaçla öncelikle İstanbul'da nüfusun cinsiyete göre dağılımının eşit olup olmadığının tespit edilmesi gerekmektedir. Bu oranın tespiti için kıyaslama yapılabilecek en yakın tarihli kadın nüfusuna dair bilgi, 93 Harbi olarak anılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı gibi kitlesel bir göç hareketine neden olan yenilgiden sonrasına aittir. Üstelik incelenen raporlardan yaklaşık kırk yıl sonrasına tarihlenmektedir. Kadınların sayıma dâhil edildiği 1882 yılına ait nüfus verilerine göre İstanbul'da kadın nüfusun erkek nüfusa oranı %42,48'dir.²⁷ Kadın nüfusun toplam nüfus içindeki bu orantısızlığının muhtemel sebebi çalışmamızda da görülebileceği üzere işgücü niteliğinde taşradan gelen hanlarda ve dükkânlarda ikamet etmekte olan bekâr nüfustur.²⁸ Bu durumda soruyu şöyle değiştirmek gerekmektedir. İstanbul nüfusunun

²⁵ Raporlarda taşradan gelip İstanbul'a yerleşen bekâr olmayan nüfusa rağmen hane sayısının istikrarlı kalmış olması iki şekilde yorumlanabilir. İlki Mahallat Odasının sayım metodunun durağan olması, ikincisi sahiden de ilk dört raporun ait olduğu zaman zarfında taşradan İstanbul'un hiç hane göçü almamasıdır. İkinci ihtimal oldukça zayıftır çünkü ilgili raporları kendi içerisinde çeliştirmektedir. Fakat ilk ihtimal, raporları tanzim etme görevinin neden İhtisap Nezaretine devredildiğine dair de bir fikir vermektedir. Muhtemelen Mahallat Odası, istatistik üretme ve raporlama konusunda birtakım zafiyetler sergilemekteydi.

²⁶ 1830/1831 Nüfus Tahriri hülâsa pusulası üzerinden İstanbul nüfusunu ele alan Somel'e göre bekâr tanımlamasının İstanbul'da aile bağı olmaksızın yaşayan fertleri ifade etmekte olduğu ve bekârlığın, şahısların medeni hallerinden çok iktidar için kontrol edilebilir olup olmadıklarına dair bir niteleme olduğu ileri sürülmektedir. Somel, "1830-31 Devresine Ait İstanbul Nüfus Sayımı Hülâsa Pusulası," 152, 203.

²⁷ Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914," *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978): 266. Karpat'ın 1882 yılı İstanbul nüfusuna dair verdiği bilgilerde kadın nüfus toplam nüfusun %42,32'sine tesadüf etmektedir. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çeviren Bahar Tırnakçı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 215.

²⁸ Toplam kaba nüfus hesaplaması konusunda kadınların sayıma dâhil edilmemesi engelinin aşılabilmesi için Toprak, şu yöntemi önermektedir; "*Kaba toplam tahminde bulunmak için bu sayıyı* [yalnızca erkek

doğal unsuru olan bekârlar ile taşradan gelip han, dükkân, hamam gibi işyerlerinde ikamet eden bekârları birbirinden ayırt edilerek yaklaşık bir toplam İstanbul nüfusu tahmini yapılabilir mi? Değerlendirme konusu on beş rapor arasında yalnızca birinin ekinde İstanbul ve civarındaki hanlarda ikamet edenlerin sayılarına dair veri bulunmaktadır. Şevval 1256 tarihli hanlarda ikamet edenlerin hülâsa kayıtlara göre; Asitâne, Üsküdar, Tophane, Kasımpaşa ve Beyoğlu ile Eyüb hanlarında 4795'i Müslim, 9134'ü Gayrimüslim olmak üzere toplam 13929 kişi ikamet etmektedir.²⁹ Aynı tarihte 24901'i Müslüman, 39013'ü gayrimüslim olmak üzere toplam bekâr sayısı ise 63914'dür. Bu durumda, esasında taşralı olup hanlarda ikamet eden bekârların toplam İstanbul bekârlarına oranı, Müslümanlarda yaklaşık %20; Gayrimüslimlerde ise %25 olduğu kabul edilebilir. Ayrıca bekâr nüfusun yalnızca hanlarda ikamet etmedikleri, dükkân ve hamam gibi işyerlerinde de ciddi bir bekâr nüfus bulunduğu göz önüne alınmalıdır. En iyimser tahminle bu oranın da hanlardaki bekâr sayısına yakın veya hemen hemen eşit olduğu kabul edilebilir. Bu durumda, hanlardaki oranın ikiye katlanması ile Müslüman bekârların %40'ının, Gayrimüslim bekârların %50'sinin kadın nüfus karşılığı olmadığı var sayılabilir. Bu durumda bekâr erkek nüfusa karşılık gelen kadın nüfusu tespit etmek amacıyla Müslümanlar %60 ve Gayrimüslimler için %50'lik oranı tespit edebilmek için 1,6 ve 1,5 katsayısı ile çarpılabilir.

Tablo 3: Tahmini Toplam İstanbul Nüfusu

	<i>Kayıtlı Nüfus ve Çarpım Katsayısı</i>	<i>Sonuç</i>
Müslüman Yetişkin	48923 x2	97846
Gayrimüslim Yetişkin	45582 x2	91164
Müslüman Çocuk	17178 x2	34356
Gayrimüslim Çocuk	23454 x2	46908
Kıpti Yetişkin	394 x2	788
Kıpti Çocuk	189 x2	378
Müslüman Bekâr	42901 x1,6	68641,6
Gayrimüslim Bekâr	39013 x1,5	58519,5
Talebe-i Ulûm ³⁰	1164 x1,6	1862,4
Tahmini Toplam İstanbul Nüfusu		400463

Bu kısıtlı veriler çerçevesinde Şevval 1256 (Kasım/Aralık 1840) dönemi için elde edilen "400926" sonucunun yalnızca bir tahmin denemesi olduğunu tekrar vurgulamak gerekmektedir.

nüfusu kapsayan sayım verileri] ikiye katlayarak kadın nüfusla birlikte İstanbul'un toplam nüfusunu elde etmek mümkündür. Ancak mevsimlik işçi niteliğinde İstanbul'da bulunan erkek sayısının toplam nüfus içinde erkekleri daha yukarı çekeceği hatırlanırsa sayımda elde edilen erkek nüfusu ikiye katlamak gerçekçi olmaz. Ancak buna karşılık sayımda yer almayan askeri kadrolar ve eksik sayım genel toplamı yukarı çekmektedir." Zafer Toprak, "Nüfus," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1994) 6:110–111.

²⁹ BOA. İ. DH. 30/1418.

³⁰ Talebe-i Ulûm, raporlarda Müslüman bekâr statüsünde değerlendirildiği için 1,6 katsayısı ile hesaplamaya dâhil edilmiştir.

Saray görevlileri ve ordu mensupları bu sayıya dâhil değildir. Önceki çalışmalarda da işaret edilen kul/köle statüsündeki nüfusun ise dâhil olup olmadığı belli değildir. Haliyle elde edilen toplam nüfusun, asgari İstanbul nüfusu olduğu ileri sürülebilir. Raporlarda yer almayan ordu mensuplarına dair bir tahminde bulunmak gerekirse, raporlardan bir yıl sonrasına ait bir hülâsa pusulasına göre Hassa Ordusuna mensup 26937 neferden 17719'u Asitane'de konuşlu bulunmaktadır.³¹ Üsküdar'da bulunan Dersaadet Ordu merkezinde ise piyade, süvari ve topçu sınıflarından toplam 7433 nefer konuşludur.³² Bu durumda İstanbul'da yaklaşık 25 bin askerin bulunduğu ifade edilebilir. İncelediğimiz rapordan hariç tutulan sadece askerlerin sayısının yaklaşık 25 bin olduğu göz önüne alındığında azami nüfus için bir üst limit belirlemek, incelenen raporlardan hareketle mümkün değildir. Fakat haklarında veri bulunmayan kitlelerle birlikte bahse konu olan dönemde İstanbul nüfusunun 450 bin bandında bulunduğu makul kabul edilebilir.

Raporlardan elde edilen verilere göre toplam İstanbul nüfusu içerisinde Müslüman oranı %46,59 Gayrimüslim oranı %53,41'dir. Gayrimüslim unsurlar arasında en kalabalık millet ise Ermenilerdir. İlerleyen sayfalarda da görüleceği üzere üçüncü en kalabalık millet olan Rum nüfusun yarıya yakın bir oranı bekâr nüfus tarafından teşkil edilmektedir. Benzer bir hesaplamayı 1830/1831 sayımları üzerinden yapan Somel de benzer oranları tespit etmiştir. Fakat Somel'in çalışmasında %9 olan Yahudi nüfus aradan geçen yaklaşık on yıllık süreçte %5,73'e düşmüştür.³³ Raporlarda Karaim Yahudileri üç ve dört numaralı raporlar haricinde ayrı bir cemaat olarak verilmiştir. Fakat toplam Karaim nüfusunun 108 ila 127 kişi arasında seyretmesi münasebeti ile Karaim Yahudileri, Yahudi cemaat altında yüzdellik hesaplamaya dâhil edilmiştir.

³¹ BOA. TS. MA. e. 65/12-6. (Eylül 1259 [Eylül-Ekim 1843]).

³² BOA. TS. MA. e. 66/44-22. (1257[1841-1842])

³³ "Müslim nüfus toplam İstanbul nüfusunun yaklaşık % 44'ünü oluşturmakta olup Reaya nüfusun yaklaşık % 56'sını teşkil etmekteydi. İkinci sonuç Gayrimüslim cemaatler içerisinde Ermeni milletinin nüfus bakımından Rumlardan daha kalabalık olduğu, dolayısıyla da 1830-31 İstanbul'unun en büyük Reaya milleti olduğudur. Ermeniler şehir nüfusunun % 23'den fazlasını oluşturuyor, Rumlar ise % 21'ini kapsıyordu. Yahudi nüfus ise şehir nüfusunun % 9'unu geçmiyordu." Somel, "1830-31 Devresine Ait İstanbul Nüfus Sayımı Hülâsa Pusulası," 206. Yahudi nüfusun bu denli hızlı bir düşüş kaydetmesi kitlesel bir dış göçe işaret etmektedir. Raporlarda bu konuda bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat ilerleyen makalenin bölümlerinde görüleceği üzere Müslümanlardan yüksek doğum oranlarına rağmen İstanbul nüfus kompozisyonunun gayrimüslimler aleyhine gösterdiği daralma incelenen raporlarda da hissedilmektedir. Örneğin Ramazan 1256 dönemine ait ilk raporda toplam nüfusa oranı %45,30 olan Müslüman nüfus Şevval 1258 tarihli son raporda %46,93'e yükselmiştir. Gayrimüslim oranı ise %54,70'den, %53,07'ye gerilemiştir. Bu durumun XIX. yüzyıl boyunca görülecek olması dikkate değer bir detay olsa bile bir başka incelemenin konusudur. XIX. yüzyıl boyunca İstanbul nüfus kompozisyonunu değişimi hakkında detaylı bilgi için bkz. Yunus Koç, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8, no. 16 (2010): 174.

Tablo 4: Tüm Raporların Ortalamasına Göre Millet/Dinî Cemaatlerin Yüzdeleri Oranı³⁴

<i>Müslüman</i>	<i>Rum</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Katolik</i>	<i>Yahudi</i>	<i>Kıptî</i>
46,59	20,68	24,28	2,48	5,73	0,30

Nüfusun yaş gruplarına dağılımına dair bir istatistik için raporların sunmuş olduğu veri kategorisi kısıtlıdır ve nüfus sadece *sagır/sigar*, *kebir/kibâr* ve *bekâr* olarak kategorize edilmiştir. İlk seriye ait dört raporun açıklamalarında İslam nüfusun 12 yaşına kadar *sigar* kalanı *kebir*, gayrimüslim nüfusun ise 11 yaşına kadar *küçük* kalanı *büyük* olarak değerlendirildiği ifade edilmiştir. Müslüman çocukların 12 yaşından itibaren yetişkin addedilmelerinin fihi bir takım gerekçeleri olduğu bilinmektedir.³⁵ Gayrimüslim çocukların ise Müslüman çocuklardan farklı olarak 11 yaşında yetişkin sayılmalarının nedeni müphemdir. Bu bilgiler haricinde nüfusun yaş grupları hakkında hiçbir sınıflandırma bulunmamaktadır. Yetişkin nüfus ise bekâr ve bekâr olmayan olarak dolaylı yoldan iki kısma ayrılmıştır.

Tüm raporların ortalamasına göre toplam nüfusun %18,87'si çocuktur. Toplam nüfus içerisinde bekâr nüfus %31,82, bekâr olmayan nüfus %48,81'dir. Bu oranlara çocuk nüfus çıkarılarak yalnızca yetişkin nüfus içerisinde bakıldığında ise toplam yetişkin nüfusun %40,27'sini bekâr; %59,73'ünü ise bekâr olmayan nüfus oluşturmaktadır. Çocuk nüfus, bekâr nüfustan arındırılmış evli yetişkin nüfusa oranlandığında ise tüm raporların ortalaması %27,67'ye yükselmektedir.

Tablo 5: Milletlere göre Çocuk Nüfusun Bekâr Olmayan Yetişkin Nüfusa Oranı (%)

<i>Müslüman</i>	<i>Rum</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Katolik</i>	<i>Yahudi</i>	<i>Karaim Yahudisi</i>	<i>Kıptî</i>
31,46	50,12	45,39	40,70	47,19	15,41	16,07

Yukarıdaki tabloda çocuk nüfusun bekâr olmayan yetişkin erkek nüfusa oranları gösterilmiştir. Tablo, anlaşıldığı üzere 100 yetişkin erkek başına düşen oğlan çocuğu oranını göstermektedir. Toplam nüfus içerisinde %0,5'ten daha küçük bir orana sahip oldukları için Karaim Yahudi ve Kıptî nüfus göz ardı edilirse bekâr olmayan 100 yetişkin erkek başına düşen oğlan çocuğu oranı %31,46 ile en düşük Müslüman nüfustadır. En yüksek oranların ise sırasıyla %50,12 ile Rum ve %47,19 ile Yahudi nüfusta olduğu görülmektedir. Müslüman çocuk nüfusunun Müslüman yetişkin nüfusa oranını 1830/1831 genel nüfus sayımı hülasası üzerinden analiz eden Somel Müslüman nüfusta bu oranı %32,79 olarak hesaplamıştır.³⁶ Somel'in tespiti, çalışmamıza konu edinilen raporlardan elde edilen ortalama oran ile uyusmaktadır. 1830-1831 nüfus sayımı verileri ile ele aldığımız raporlar arasında on yıldan uzun bir süre bulunduğu göz önüne alındığında söz konusu oranın hemen hemen sabit kalmış olması dikkat çekicidir. "Bu

³⁴ Ek-3.

³⁵ Ali Çapar, "Osmanlı Devletinde Çocukluk: Kaynaklar, Metot, Tarihsel ve Disiplinlerarası Perspektifler," *Tarihyazını* 3, no. 1 (2021): 52.

³⁶ Somel, "1830-31 Devresine Ait İstanbul Nüfus Sayımı Hülusa Pusulası," 167.

denli düşük bir oğlan çocuğu tablosu nasıl açıklanabilir?” sorusuna yanıt arayan Somel’e göre bu durum, doğum kontrolü (ıskat-ı cenin) veya salgın hastalıklar gibi bir takım tali sebeplerle izah edilemeyeceği; bunun muhtemel sebebinin refah artışıyla düşen doğum oranları ve sayım metodolojisindeki farklılıklar ile açıklanabileceğini ileri sürmektedir.³⁷ Bu durumda on yıldan uzun süre aynı oranları veren Müslüman çocuk nüfus üzerindeki durağanlığın refah artışıyla düşen doğum oranına bağlanması makul gözükmemektedir.

Tablo 6: Milletlerin Bekâr Nüfus Oranı (%)

<i>Müslim</i>	<i>Rum</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Katolik</i>	<i>Yahudi</i>
27,60	43,56	38,08	16,91	0,19

Tüm İstanbul nüfusunun %31,82’ini oluşturan bekâr nüfusun milletlerine göre dağılımı yukarıdaki tabloda görülebilir. Dikkat çekeceği üzere en yüksek oran Rum nüfusa aittir ve neredeyse her iki yetişkin Rum erkekten biri bekârdır. Ayrıca İhtisap Nezaretince düzenlenen on bir raporda talebe-i ulûmun da, her ne kadar doğrudan ifade edilmemiş olsa da, bekâr nüfus içerisinde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Oysa Mahallat Odası’na ait ilk dört raporda talebe-i ulûm, Müslüman nüfus içerisinde ayrı bir başlık altında verilmiştir. İlk dört raporda 170 medrese kayıtlıdır ve bu sayı her dört raporda da sabit kalmıştır. Talebe-i ulûm sayısı ise rapor sırasıyla; 1040, 1164, 1863 ve 2046 olarak kaydedilmiştir. İhtisap Nezareti tarafından düzenlenen ikinci seri raporlarda ise ne medrese ne de talebe-i ulûma dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. İlk rapordaki talebe sayısının düşük olmasının en muhtemel sebebi raporun Ramazan ayına ait olması olmalıdır, bilindiği gibi yetişmiş talebeler cer uygulaması çerçevesinde taşrada din hizmetleriyle görevlendirilmekteydiler.³⁸

Doğum ve Ölüm Arasında İstanbul Nüfusunun Seyri

Bu başlık altında incelenen raporlardan hareketle İstanbul nüfusunun doğum ve ölüm gibi doğal etkenler çerçevesindeki dinamizmi ele alınmıştır. Ele alınan on beş raporun her birinde milletlere göre doğum ve ölüm verileri bulunmaktadır. Doğal nüfus artışı hesaplaması için son derece basit bir yöntem takip edilmiştir. Öncelikle kaba doğum ve ölüm hızları hesaplanmıştır. Hesaplama, “*Kaba Ölüm Hızı = (aylık toplam ölüm sayısı: o ayki toplam nüfus) x 1000*” ve “*Kaba Doğum Hızı = (aylık toplam doğum sayısı: o ayki toplam nüfus) x 1000*” formülleri ile yapılmıştır. Kaba doğum hızının, kaba ölüm hızından çıkarılması da doğal artış hızı elde edilmiştir. Elde edilen oranlar anlamlı bir bütün teşkil etmesi açısından tüm raporların ortalaması verilmiştir.

Bir rapor örneği üzerinden kullanılan yöntemi izah etmek gerekirse, 1257 yılı Recep ayında 48 Müslüman, 24 Rum, 40 Ermeni, 9 Katolik, 1 Yahudi, 1 Karaim Yahudi ve 5 Kıpti olmak üzere toplam 128 doğum kaydedilmiştir. Yine aynı raporda 53 Müslüman, 30 Rum, 48 Ermeni, 9 Katolik ve 1 Yahudi olmak üzere toplam 143 ölüm rapor edilmiştir. Kıpti ve Karaim Yahudi

³⁷ A.g.e., 169-170.

³⁸ Mehmet İpşirli, “Cer,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 7 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993):388.

ölümü ise raporlarda yer almamıştır. Bu durumda nüfusu pozitif etkileyen doğum ve negatif etkileyen ölüm sayılarının birbirinden çıkarılması ile elde edilen net doğal nüfus artışı -15 kişi olarak gerçekleşmiştir. Raporla verilen nüfusun toplam sayısı ise 199044'dür. Bu durumda kaba doğum hızı binde 0,643 iken kaba ölüm hızı binde 0,718; toplam nüfus artış hızı binde 0,075 olarak gerçekleşmektedir. Doğum ve ölüm hızlarını hesaplamaksızın, doğan sayısını ölen sayısından çıkararak o ayki toplam nüfusa yüzdelik olarak oranlandığında da aynı sonuç (%-0,75) elde edilmiştir. Bu yöntem tüm raporlara uygulandığında toplam nüfus içerisinde kaba doğum hızı binde 0,918, kaba ölüm hızı binde 1,075; doğal artış oranı ise binde -0,157'dir. Bu hız, nüfusun kendini yenileme hızı olan binde 2,1'den çok düşüktür.

Kaba doğum hızına dair yapılan hesaplamalardan İstanbul nüfusunun içerisinde bekâr nüfusun toplam nüfusa ortalama oranının %31,82 olduğu ve söz konusu bekâr nüfusun üremeye dâhil olmadığı göz önüne alınarak bekâr nüfus hesaplamadan çıkarıldığında, nüfusun kaba doğum hızı artmaktaysa da büyüme hızı açısından bu oran yetersiz kalmaktadır. Yukarıdaki örnek üzerinden devam ettirmek gerekirse 199044 olan 1257 yılı Recep ayı toplam nüfusu, bekâr nüfus göz ardı edildiğinde 135960'a düşmektedir. Bu durumda Kaba Doğum Hızı, binde 0,643'den binde 0,941'e yükselmekte ve nüfus artış hızı binde 0,223 olarak gerçekleşmektedir. Fakat bekâr nüfusu kaba ölüm oranlarından çıkarmak, bekâr nüfusun da ölüm istatistiklerinde yer alması sebebiyle mümkün olmayacağından doğum hızı hesaplamalarına karşı anlamsız kalacaktır. Dolayısı ile anlamlı bir kıyaslama için doğum oranlarına dair hesaplamalara bekâr nüfus da katılmalıdır.

Tablo 7: Millet/Dinî Cemaatlerine Göre Doğum Oranları (Binde) (Bekâr Nüfus Hariç)

<i>Müslüman</i>	<i>Rum</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Katolik</i>	<i>Yahudi</i>
1,37	2,63	2,76	2,72	2,52

Yukarıdaki tabloda İstanbul nüfusunun milletlerine göre doğum oranları gösterilmiştir. Görüldüğü gibi bekâr olmayan yetişkin erkek başına düşen oğlan çocuğu oranında olduğu gibi bekâr olmayan nüfus içerisinde doğum oranları en düşük binde 1,37 ile Müslüman nüfustur. Yukarıda hesaplanan genel doğum hızı ile milletlere göre doğum hızları arasında ciddi bir fark bulunduğu görülmektedir. Fakat Müslüman nüfusun tek başına tüm raporların ortalamasına göre İstanbul nüfusunun %46,5'ini oluşturduğu hesaba katıldığında; ortalamayı Müslüman nüfusun düşürdüğü ifade edilebilir. Her milletin kaba doğum hesaplamalarının kendi toplam nüfusuna oranlanmış olduğu ayrıca belirtilmelidir.

Ölüm oranlarını yaş ve milletlere göre incelemek de daha detaylı fikir verebilir. Özellikle çocuk ölüm oranları dikkate değer bir detaydır. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi Yahudi nüfus hariç olmak üzere tüm milletlerde çocuk ölüm oranları yetişkin ölüm oranlarından yüksektir. Çocuk ölümleri toplam çocuk nüfusu içerisinde yetişkin ölümleri de toplam yetişkin nüfusu içerisinde hesaplanmıştır. Raporlarda önceki sayfalarda da ifade edildiği üzere Müslüman çocuklar 12 yaşa, Gayrimüslim çocuklar 11 yaşa kadar sigar/küçük kategorisinde değerlendirilmiştir. On üç raporun yalnızca birinde yetişkin ölüm oranı çocuk ölüm oranının

üzerinde kalmıştır. Diğer on iki raporda çocuk ölüm oranları yetişkin ölüm oranlarından fazladır. Bu fark binde 0,17 ile binde 1,18 arasında seyretmiştir ve ortalama çocuk ölümü binde 1,27; yetişkin ölümünde ise binde 1,08 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 8: Milletlere göre Çocuk ve Yetişkin Ölüm Oranları (binde)

	<i>Müslüman</i>	<i>Rum</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Katolik</i>	<i>Yahudi</i>
Çocuk	1,76	1,14	1,57	1,71	0,40
Yetişkin	1,12	0,94	1,08	1,30	1,17

Coğrafi Dolaşım ve Göç

Çalışmamızda ele alınan raporlarda İstanbul'un insan sirkülasyonuna dair bazı çıkarımları mümkün kılan veriler bulunmaktadır. Bu veriler iki kategoride kaydedilmiştir. İlki *nüfus nakli* olarak değerlendirilebilecek olan ve göç olgusu ile doğrudan ilişkili görünen; diğeri ise misafirlik olarak tanımlanan ziyaretlerdir. Hane nakli olgusu üzerinde özellikle durulması gereken bir konudur. Raporların ilgili satırlarında, "*Dersaadete gelip mahallata kaydolan*" ve "*kaydı terkin edilerek taşraya azimet eden*" olarak açıklanan ilk kategorideki kayıtlar her ne kadar İstanbul'a gelen göçün temel kaynağı olarak dikkat çekmekte ise de söz konusu kayıtların tümünün İstanbul'a hane göçü çerçevesinde yerleştiği anlamını çıkarmak mümkün değildir. Bu kayıtların ağırlıklı olarak taşradan mürur tezkeresi olarak İstanbul'a belirli bir süre çalışma yahut ticaret amacı ile gelenlerin kaydını içermekte olduğu ileri sürülebilir. Bu kanı özellikle konuya taşradan bakıldığında kuvvetlenmektedir. Taşradaki mürur tezkeresi uygulamasının kayıtlarını içeren jurnal defterlerinde bu kanıyı destekleyecek sayısız örnek ileri sürmek mümkündür. Örneğin Çankırı jurnal defterinin 20 Ramazan 1254 (7 Aralık 1838) tarihli bir kaydında, nüfus kayıt bilgileri ve eşkâlleri verilen Ahmet, Ali ve Mustafa adlı üç neferin, ticaret maksadı ve dört ay süreyle İstanbul'a gitmek üzere aldıkları mürur tezkeresi gereğince Çankırı nüfus kütüğünden kayıtlarının silindiği ifade edilmektedir.³⁹ Ahmet, Ali ve Mustafa'nın İstanbul'da bulunacakları dört aylık sürede bir handa ikamet edecekleri varsayılırsa; ilgili hanın nüfusuna kayıt edildikleri ve bu süre boyunca İstanbul nüfusuna dâhil edildikleri anlaşılmaktadır. Adı geçen şahısların dört ayın sonunda Çankırı'ya geri dönüp dönmedikleri ne yazık ki ilgili tarihteki jurnal kayıtları ortaya çıkmadığı için şimdilik belirsizliğe mahkûmdur. Fakat bu ve benzer sayısız örnekten çalışmamızda ele alınan raporlardaki nakl-i nüfus verilerinin mutlak bir göçten çok belirli bir zaman zarfında verilmiş ikamet izni olduğu anlaşılmaktadır.

³⁹ "Kengiri müzafâtından Çörekçiler karyesinden 11 hane 25 numarada mukayyed uzun boylu kır sakallı 45 yaşında Kenanoğlu Ali bin Mustafa yine karyeden 12 hane 26 numarada mukayyed uzun boylu kır sakallı İmamoğlu Hasan bin Ali yine karyeden 23 hane 45 numarada mukayyed orta boylu kır sakallı 31 yaşında Kocaoğlu Ahmed bin Ahmed ile 3 nefer işbu vakt-i zaman adalet nişana gelinceye kadar karye-i mezbûrda 'illet-i ma'hûde zuhûr etmediğinden berâ-yı ticâret dört mâh müddetle Der-'aliyyeye gidib gelmesine dâir verilen kefâletnâme mücibince kayd-ı nüfûsdan terkin ve icâb eden mürûr tezkerelerini ahz ve Dersââdete 'azimet etmiş oldukları". Yunus Emre Çakır, "Tarih Kaynağı Olarak Jurnal Defteri ve Çankırı Jurnal Defterlerinin Değerlendirilmesi," (Yüksek Lisans Tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, 2017), 87.

Peki, bu noktada ilgili kayıtlarının hepsinin de bu tür kısıtlı süreli ikamet izni anlamına geldiği çıkarımı yapılabilir mi? Çalışmamızın önceki bölümünde İstanbul nüfusunun doğum ve ölüm verileri üzerinden yapılan hesaplamalarda nüfusun, doğal büyüme oranının kendini yenilemek bir yana; var olanı muhafaza edemeyecek nitelikte olduğu tespiti ileri sürülmüştü. Dolayısı ile İstanbul nüfusu ve özellikle işgücünü dinamik tutabilmek adına belirli bir göçmen kitlesine ihtiyaç duyulduğu kolaylıkla ifade edilebilir. Taşradan İstanbul'a gelenlerin ve İstanbul'dan taşraya gidenlerin büyük bir çoğunluğu bekâr kitleler tarafından oluşturulmakta ise de özellikle çocuk nüfusun da bulunduğu bir nüfus nakli olgusu görülmektedir. Çocuk nüfusun aynı zamanda nüfusun bakıma muhtaç kesimini ifade etmekte olduğu hesaba katıldığında bu çocukların aileleri olmaksızın İstanbul'a gelemeyecekleri, üstelik bekâr nüfus gibi hanlar ile hamam ve dükkânlar başta olmak üzere işyerlerinde ikamet edemeyecekleri açıktır. Haliyle de çocuklu göçlerin hane nakli olduğu öne sürülebilir. Müslüman çocuk oranı toplam gelen çocuk nüfusunun %68,5'ini teşkil etmektedir. Bu orana en yakın olan Ermeni çocuk nüfusu ise yalnızca %18,75'lik oranını oluşturmaktadır.

Bu kayıtların ne kadarının İstanbul'a temelli göç ne kadarının İstanbul'da kısmi zamanlı ikamet ve çalışma izni olduğu konusunda fikir verebilecek raporlardaki detaylardan biri de gelen/gidenlerin bekâr olup olmadıklarıdır. Ele alınan on üç rapora göre İstanbul'a taşradan gelen bekârların tüm gelenlere oranı tüm raporların ortalamasına göre %82,92'dir. Bekâr nüfusun toplumdan adeta tecrit edilmiş bir biçimde mahallelerin içerisinde ikamet ettirilmediği, han ve kimi zamanda dükkân ve hamam gibi işyerlerinde ikamet ettikleri göz önüne alındığında⁴⁰; bekârlar için bu kayıtların anlamının geçici ikamet izni olduğu kabul edilebilir. Bu halde çalışmada ele alınan raporlar ve bu raporların ait oldukları dönemde; bekâr olmayan tüm raporların ortalamasına göre %17,08'lik oranın taşradan gelen göç olduğu düşünülebilir. Fakat İstanbul'dan kayıtları *terkin* edilerek ayrılanların %30,84'ü bekâr nüfus dışındaki unsurlardan oluşmaktadır. İstanbul'a nakl-i nüfus kapsamında gelecek nüfusuna kaydedilenlerin %80,86'sı bekâr iken nüfustan *terkin* edilerek kayıtları silinenler içinde bekâr oranı %69,19'dur. Haliyle de bu konuda da net bir tespit yapmak mümkün değildir.

Aşağıdaki tabloda İstanbul'a nakl-i nüfus kapsamında taşradan gelip kayıt edilenlerin ve kaydı silinerek taşraya gidenlerin milletlerine göre oranı gösterilmiştir. Görüldüğü gibi gelenler arasında Müslüman nüfus yüzde altmışa yakın bir oranla çoğunlukta; Rum ve Ermeni nüfus hemen hemen benzer oranlarda (yüzde 19,65 ve 19,22) İstanbul'a gelerek mahalle nüfuslarına kaydedilmişlerdir. Raporlara göre toplam gelen sayısı 20710 iken giden sayısı 22084'tür. Müslüman nüfus haricinde tüm unsurların giden sayısı gelen sayısından fazladır. Aşağıdaki tabloda da görülebileceği üzere, toplam gelenlerin %59,95'ini Müslüman nüfus oluştururken toplam gidenler içinde bu oran %53,71'dir.

⁴⁰ Zübeyde Güneş Yağcı, "Osmanlı Toplumunda Mahallenin Dışındakiler: Bekâr Odaları ve Bekârlar," *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 10, no. 19 (2015): 65-85.; İlk dört raporda bekârdan han ve dükkânlara sığınmış kitle olduğu ifade edilmiştir. BOA. İ. DH. 29/1360 vd.

Tablo 9: Mahalle Nüfuslarına Kaydedilenler ile Kayıtları Silinerek Taşraya Gidenlerin Oranı (%)

	<i>Müslim</i>	<i>Rum</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Katolik</i>	<i>Yahudi</i>
Gelen	59,95	19,65	19,22	0,79	0,39
Giden	53,71	23,48	20,41	1,26	1,14

Sadece İstanbul'a giriş-çıkış yapan misafir sayısı aylık ortalama 5632 kişi iken giden misafirde bu sayı 4964 kişidir. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi misafir olarak gelen-gidenler arasında bir ilişileşim kurmak mümkün değildir. Misafir olarak gelen-gidenler arasında ise Müslüman nüfus toplam İstanbul nüfusundaki payıyla orantılıdır.

Tablo 10: Misafir Olarak Gelen ve Giden Sayıları

<i>Rapor ID</i>	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Gelen	1623	3197	2804	2595	9629	3434	6960	12032	7365	5784	3556	5812	7069	7263	5367
Giden	1749	1816	90	572	10291	4000	7885	12233	4767	4407	2626	5191	5413	9572	3856

Yukarıdaki tabloda aylık İstanbul'a misafir olarak gelen ve gidenlerin sayıları gösterilmiştir. Gelen-giden sayıları arasında bir ilişileşim bulunmadığı görülmektedir. Raporların ortalamasına göre aylık İstanbul'a gelen sayısı 5475, giden sayısı ile 4916'dır. Aradaki fark, misafir olarak gelenler tarafından İstanbul'a bir yığılmakta olduğu göstermektedir. İncelenen on beş rapora göre toplam gelen sayısı 82124 iken giden sayısı 73749'dur ve bu toplam içerisinde Müslüman gelen sayısı 56799, giden sayısı 53258 ile en kalabalık unsuru oluşturmaktadır. İncelenen döneme ait tüm raporlar elde edilememiş olduğundan toplam sayılarının eksikliği ifade edilmelidir. Dolayısıyla yüzdelik oranlar toplam sayılardan daha isabetli kabul edilebilir.

Tablo 11: Misafir Olarak Gelen ve Gidenlerin Milletlerine Göre Oranları (%)

	<i>Müslim</i>	<i>Rum</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Katolik</i>	<i>Yahudi</i>
Gelen	65,71	24,81	7,30	0,91	1,27
Giden	63,02	25,89	8,83	1,16	1,09

Öte yandan İstanbul'un misafirleri yalnızca Osmanlı tebaasından ibaret değildir. Raporların genel toplamına göre *müste'min* kategorisinde İstanbul'a başka devlet tebaası olarak gelen misafir sayısı 631 fakat giden sayısı 840'tır. İstanbul'un toplam gelen misafirlerine oranlandığında %0,77 gibi bir oran ortaya çıkmaktadır. Gelen sayısının giden sayısından düşük olması, raporların sıhhatiyle ilişkili olabileceği gibi gelen *müste'min*lerin İstanbul'da buldukları süreler ile de ilişkili olabilir. Bu konuda daha derinlemesine incelemelere ihtiyaç olduğu açıktır.

Konu hakkında kullanılabilir başka kaynakların ortaya çıkarılması ve daha derinlemesine incelemelere konu edilmesinin, İstanbul'un tarihî göç olgusu konusunda daha aydınlatıcı bilgiler vereceği şüphesizdir. Fakat bu raporlardan ortaya çıkan en somut olgu, iktidarın gözünün İstanbul'a giren-çıkanların üzerinde olduğudur. Hatta öyle ki bu gözetim hali İhtisap Nezaretî'nin günlük çizelgelerinde de görülebilir. 1256 Rebiyülahir ayına ait çalışmamızda ele alınan nüfus raporlarına benzer bir şekilde İhtisap tarafından düzenlenmiş İstanbul'a günlük olarak hangi taraftan ne kadar insanın giriş-çıkış yaptığını gösteren çizelge ve raporlar İstanbul'un ne kadar sıkı bir takibe konu olduğunu göstermektedir. Dahası söz konusu raporun ekli yazışmalarında “*hanlarda mevcut olup mezkûr pusulada muharrer olan on üç bin bu kadar neferin çokça olduğundan bunların içlerinden münasiplerinin İhtisap Nazırı Ağa bendeleri marifetiyle taharri ettirilerek vilayetlerine gönderileceği*” bilgisi kayıtlıdır.⁴¹ Bu kayıt bile tek başına İstanbul nüfusunu belirli bir seviyede dengede tutma politikasına işaret etmektedir. Söz konusu politika ile ilgili İktidarın temel kaygısı, İstanbul'un asayişî olduğu kadar işe, barınma ve sağlık (salgın hastalıklar) gibi konularda hissettiği endişenin de şüphesiz büyük payı olduğu ileri sürülebilir.

Sonuç

İncelemeyi sonuçlandırmak için öncelikle makalemizin yalnızca ele alınan 15 raporla sınırlı olduğu ve bu raporların nüfus sayım verisi olmadığını bir kez daha vurgulamak gerekmektedir. Nüfus sayımları ile incelenen raporların pratik amaçlarının birbirinden oldukça farklı olduğu ifade edilebilir. İncelenen raporlar, çalışmada görüldüğü gibi nüfus üzerinde meydana gelen değişimlerin ‘dinamik’ olarak raporlandığı jurnallerdir. Dönemin diplomatikasında modernleşme cereyanlarının da bir uzantısı olan ve jurnal olarak adlandırılan bu raporlar, tıpkı birkaç yıl sonra yayınlanacak olan devlet salnamelerinin kamuoyunu çeşitli konularda aydınlatacağı gibi, Sultan ve üst kademe devlet erkânını bilgilendirmeyi amaçlıyordu. Söz konusu nüfus jurnalleri, bu dönemde diğer pek çok konu hakkında düzenlenen jurnaller gibi Vaka-i Hayriye sonrası dönemde *usûl-i nizâm-ı müstahsene* olarak formüle edilen, bilgi ve istatistik temelli bir modern devlet inşa sürecinin bir yansımasıdır. Raporlar her ne kadar Tanzimat'tan hemen sonrasına aitse de İstanbul nüfusunu aylık olarak raporlama işinin Tanzimat'tan önce başladığı ifade edilmelidir. Tanzimat öncesi dönemde Seraskerlik bünyesindeki Mahallat Odası tarafından düzenlenmeye başlayan raporların sonradan İhtisap Nezaretî'ne devri önemli bir gelişme olarak dikkat çekmektedir. Bu durum bile başlı başına iktidarın hızlı ve işlevsel bir bürokrasi oluşturma çabası olarak değerlendirilebilir. Bu iddiamızı somutlaştırmak için Mahallat Odası tarafından tanzim edilen ilk dört rapor ve İhtisap Nezaretî'ne ait diğer on bir rapordaki misafir olarak gelen-giden sayılarına göz atmak bile fikir verebilir. Mahallat Odasının bu hızlı bilgi üretme ve raporlama faaliyetine ayak uyduramadığı izlenimi doğmaktadır. Oysa İhtisap Nezaretî, kurulduğu günden itibaren, yaklaşık on beş yıllık bir tecrübe ile İstanbul'a gelen-gidenin tezkeresini yoklamakla görevliydi.

Konuyu incelenen raporların amaçlarına dair gözlemlerden, raporların içeriğine getirmek gerekirse ilk dikkat çekilmesi gereken; İstanbul nüfusunun yetersiz doğal büyüme özelliği

⁴¹ BOA. İ. DH. 17/782. (Rebiyülahir 1256 [Haziran 1840]).

gösterdiği. Çalışmamızda İstanbul nüfusunun kaba doğum hızının *binde 0,918*, kaba ölüm hızının *binde 1,075* olduğu; ortalama doğal büyüme hızının ise *binde -0,157* olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir deyişle, raporlar üzerinden incelenen iki yıllık süreçte İstanbul nüfusu doğal yollardan (doğum ve ölüm) *%-1,57* küçülmüştür. Hâlbuki nüfusu artırmak bir yana sabit tutmak (çocukların ebeveynlerinin yerlerini doldurmaları) için bu oranın, *binde 2,0*, büyüme için de *2,1* olması beklenir. Bu oran özellikle Müslüman nüfusta dikkat çekici boyutta düşüktür. Düşük doğum oranlarının doğal sonucu olarak, Müslüman nüfus yüz yetişkin erkek başına düşen en az oğlan çocuğu oranına da sahiptir. Ayrıca Müslümanların, günümüzde çekirdek aile olarak tanımlanan daha küçük aileler halinde yaşamakta oldukları da hane başına düşen erkek fert sayısından hareketle ifade edilebilir.

Nüfus artışının, nüfusun kendini yenileme oranlarının dahi çok altında seyretmesi, İstanbul nüfusunun belirli bir seviyede sabit tutabilmek adına taşradan gelecek nitelikli bir göçmen kitlesine muhtaç olduğunu göstermektedir. Bu noktada nitelikten kastedilenin kendi halinde, işinde gücünde olmak ve güvenilir bir kefile sahip olmak ve asla *mechûlu'l-ahvâl* olmamak anlamına geldiğini belirtmek gerekmektedir. Raporlarda zikredilen *nizamına tatbiken* mahallelere kaydedilen nüfusun, esasında İstanbul'a mutlak anlamda hane göçü olmadığı; özellikle İstanbul nüfusuna kaydedilen bekâr nüfus için yalnızca belirli süreli ikamet izni olduğu tespitini burada yinelemek bir zorunluluktur. Fakat gerek misafir gerekse geçici ikamet statüsünde İstanbul'a gelenlerin, bir şekilde burada kalmanın yolunu buldukları anlaşılmaktadır. Öyle ki yerli İstanbullu Müslümanların düşük doğum oranlarının taşradan gelen Müslüman nüfus tarafından doldurmakta olduğu ileri sürülebilir. Çalışmada görüldüğü gibi her iki kategoride de gelen Müslüman oranı diğer milletlere nazaran *%60'dan* aşağı değildir.

Son olarak, 1840 Kasım'ından 1842 Kasım'ına kadar 24 aylık bir dönemde olması gereken 24 rapordan sadece 15'i elde edilerek 16 ayın (14 numaralı rapor 1258 Şaban ve Ramazan aylarına aittir) değerlendirme konusu olabilmesi nedeniyle hesaplamaların mutlak bir kanaattense yaklaşık bir tahmin denemesi olduğunun altını çizmeliyiz. Ayrıca Osmanlı demografi çalışmalarında dinamik anlamda nüfus artış hızına dair yapılmış herhangi inceleme tespit edilememiştir. Bu sebeple çalışmamız tenkit ve ilaveleri bekleyen mütevazı bir teşebbüs olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

BOA, A. DVN. NMH. (Bâb-ı Âsafı Divan-ı Hümayun Name-i Hümayun Kalemi)

BOA, HAT. (Hatt-ı Hümayun)

BOA, İ. MVL. (İrade, Meclis-i Vâlâ)

BOA, İ. DH. (İrade, Dâhiliye)

BOA, ML. MSF. d. (Maliye Nezareti, Mesârifat Muhasebeciliği Defterleri)

BOA, NFS.d. (Nüfus Defterleri)

BOA. TS. MA. e. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı)

Yayımlanmış Birincil Kaynaklar

- Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, c. 1, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1995 [1914].
- Akyıldız, Ali. "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişimine Genel Bir Bakış," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 14, (2006): 11-30.
- Başaran, Betül. "İstanbul Kefalet ve Teftiş Defterleri," *Büyük İstanbul Tarihi*, c. 4, ed. Coşkun Yılmaz, 584-587. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Bingöl Sedat. "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Müslüman Nüfusu Üzerine Bir İnceleme," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 23, no. 36 (2004): 43-60.
- Çadircı, Musa. "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme," *Belleten* XXXIV no. 135, (1970): 409-420.
- Çakır, Yunus Emre. "Tarih Kaynağı Olarak Jurnal Defteri ve Çankırı Jurnal Defterlerinin Değerlendirilmesi." Yüksek lisans tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, 2017.
- Çapar, Ali. "Osmanlı Devletinde Çocukluk: Kaynaklar, Metot, Tarihsel ve Disiplinlerarası Perspektifler," *Tarih yazımı* 3, no. 1 (2021): 44-68.
- Çimen, Adnan. "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri," *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 14, no. 3 (2012): 183-216.
- Elibol, Numan. "Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları," *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2 (2007): 135-160.
- Güneş, Mehmet. "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili," *Gazi Akademik Bakış* 8, no. 15 (2014): 226. <https://doi.org/10.19060/gav.43373>.
- İpşirli, Mehmet. "Cer," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993: 388-389.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*. Ankara: TC Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1943.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. Çeviren. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. Çeviren Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Kırlı, Cengiz. "Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı," içinde "*Nizam-ı Kadim'den "Nizam-ı Cedid"e III. Selim ve İktidarı*," ed. Seyfi Kenan, 183-212. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Koç, Yunus. "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8, no. 16 (2010): 171-200.
- Koç, Yunus. "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV-XVIII. Yüzyıllar)," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, no. 6 (2005): 161-210.
- Koç, Yunus. "Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları," *Bilig*, no. 65 (2013): 177-202.
- Özekmekçi, Mustafa Mesut. "İlk Osmanlı nüfus sayımları (1830-1850) ve İngiltere, ABD nüfus sayımları ile mukayesesi." Doktora Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi 2020.
- Saito, Osamu. "Historical Demography: Achievements and Prospects," *Population Studies* 50, no.3 (1996), 537-553. <https://doi.org/10.1080/0032472031000149606>.

- Samastı, Fatmanur. "History of Identification in the Ottoman Lands: From the Security of the Person to the Security of the State: Implementation of Mürûr Tezkeresi in the Nineteenth Century." Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2010.
- Shaw, Stanford J., "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914," *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978): 325 – 338. <https://doi.org/10.1017/S0020743800033602>.
- Somel, Selçuk Akşin. "Vak'a-i Hayriyye Sonrasında İstanbul'un Sosyal Yapısının Ana Hatlarına Dair Yeni Bazı Veriler: 1830-31 Devresine Ait İstanbul Nüfus Sayımı Hülasa Pusulası," *Osmanlı Araştırmaları* 56 (2020): 143–224. <https://doi.org/10.18589/oa.862790>.
- Toprak, Zafer. "Nüfus," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* Cilt 6. İstanbul: Tarih Vakfı, 1994, 108–111.
- Turna, Nalan. "Osmanlı İstanbulu'nda İç Pasaport: Mürûr Tezkeresi", *II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu (27-29 Mayıs 2014) Bildirileri Kitabı*, ed. F. M. Emecen, A. Akyıldız, E. S. Gürkan, 389–403. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2014.
- Turna, Nalan. *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Topraklarında: Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürûr Tezkereleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013.
- Türkoğlu, Ömer. *19. Yüzyıla Ait Bir İhtisab Defteri Değerlendirmesi-Osmanlı İhtisab Uygulaması*. İstanbul: Okur Akademi, 2020.
- Yağcı, Zübeyde Güneş. "Osmanlı Toplumunda Mahallenin Dışındakiler: Bekâr Odaları ve Bekârlar," *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 10, no. 19 (2015): 65–85.
- Yiğit, İlker. "Burdur ve Çevre Kazalarda Nüfus (1834)." *Doğu Coğrafya Dergisi* 25, no. 44 (2020): 13-30. <https://doi.org/10.17295/ataunidcd.764364>.

EKLER

Ek 1: Mahallat Odası tarafından düzenlenen rapor örneği (BOA. İ. DH. 10/473)

T.C. İSTANBUL İLİ İZMİR MAHALLE ODASI

Tarih: 10/473

Mahalle: ...

Raporun İçeriği: ...

Mahalle	Köyler			Kasabalar			Köylükler			Köylükler			Köylükler			Köylükler			Köylükler			
	Adı	Yer	Yer	Adı	Yer	Yer	Adı	Yer	Yer	Adı	Yer	Yer	Adı	Yer	Yer	Adı	Yer	Yer	Adı	Yer	Yer	
...

İ. DH. 10/473

1

İ.DH.00010

Ek 2: İhtisap Nezareti Tarafından Düzenlenen Rapor Örneği (BOA. İ. DH. 44/2167)

OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI

اسلامی سیرت و عمارت و ایروانک غمسنه غایبه قدره استاده علم و بلدونکرم موجوده نقوش
اسلام و عمارت و ایروانک و فنان و اولادین و طرز و عتیله قدره تزیین و طرز و غیره
کلیه نظره و تقیضا قیافه و بی استمراریت کلدی کوردن ایندی کماله ایروانک

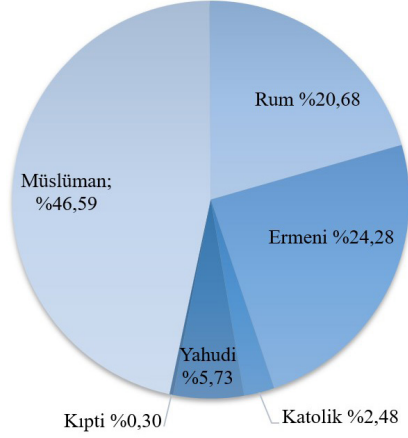
ماده مختلفه	ماده ایروانک	سیندر	قارغیله	ماده ایروانک	ماده ایروانک	ماده ایروانک	ماده ایروانک	ماده ایروانک
اسلام و عمارت	ضمیمه 44261	0000	0000	0000	4604	1169	8966	10487
مصدر و طرز	کیسه 99661	0000	0050	0108	7799	6906	60327	10404
	پیکار 44261	0000	0000	0000	0000	0000	18916	18107
	نوله 00118	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
اسلام و عمارت	ضمیمه 00611	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
مصدر و طرز	کیسه 00615	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
	پیکار 01111	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
	کیسه 00661	0000	0000	0000	1169	6169	6169	6169
اسلام و عمارت	ضمیمه 00640	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
مصدر و طرز	کیسه 00988	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
	پیکار 00668	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
	کیسه 00661	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
اسلام و عمارت	ضمیمه 00007	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
مصدر و طرز	کیسه 00000	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
	پیکار 00009	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
	کیسه 00007	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
اسلام و عمارت	ضمیمه 00969	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
مصدر و طرز	کیسه 00000	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
	پیکار 00009	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
	کیسه 00007	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
اسلام و عمارت	ضمیمه 00009	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
مصدر و طرز	کیسه 00000	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
	پیکار 00009	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
	کیسه 00007	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000

BOA İDH 44/2167

4

İ.DH.00044

Ek 3: Millet/Dini Cemaatlere Göre İstanbul Nüfusunun Dağılımı (%)

Ek 4: Kaba Doğum ve Ölüm Hızları ile Doğal Nüfus Artış Oranlarına ait Hesaplama

Rapor Id.	Yıl	Ay	Toplam Nüfus	Toplam Yetişkin Nüfus	Toplam Doğum	Kaba Doğum Hızı (Binde) (Bekâr Dâhil)	Toplam Ölüm	Kaba Ölüm Hızı (Binde) (Bekâr Dâhil)	Net Doğal Artış	Net Doğal Artış (Yüzde)	Ortalama Doğal Nüfus Artışı (Yüzde)
1	1256	Ramazan	198007	133347	94	0,475	164	0,828	-70	-3,54	% -1,57
2	1256	Şevval	198634	133556	207	1,042	247	1,243	-40	-2,01	
3	1256	Zilkade	193847	132387	341	1,759	344	1,775	-3	-0,15	
4	1256	Zilhicce	193967	132062	173	0,892	193	0,995	-20	-1,03	
5	1257	Rebiyülahir	202121	138169	111	0,549	208	1,029	-97	-4,80	
6	1257	Cemaziyülevvel	201491	136169	118	0,586	177	0,878	-59	-2,93	
7	1257	Cemaziyülahir	200920	136790	116	0,577	172	0,856	-56	-2,79	
8	1257	Recep	199044	135960	128	0,643	143	0,718	-15	-0,75	
9	1257	Şaban	196984	134867	185	0,939	236	1,198	-51	-2,59	
10	1257	Şevval	197208	136289	249	1,263	255	1,293	-6	-0,30	
11	1257	Zilhicce	199287	137410	192	0,963	326	1,636	-134	-6,72	
12	1258	Rebiyülahir	200869	136743	168	0,836	163	0,811	5	0,25	
13	1258	Cemaziyülahir	200822	136562	172	0,856	207	1,031	-35	-1,74	
14	1258	Şaban + Ramazan	200734	137193	372	1,853	249	1,240	123	6,13	
15	1258	Şevval	201069	136693	108	0,537	117	0,582	-9	-0,45	
Ortalama Kaba Doğum Hızı:						0,918					
Ortalama Kaba Ölüm Hızı:						1,075					

Ek 5: Millet/Dinî Cemaatlere Göre Toplam Nüfus

<i>Rapor ID</i>	<i>Müslüman</i>	<i>Rum</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Katolik</i>	<i>Yahudi</i>	<i>Karaim Yahudisi</i>	<i>Kıpti</i>
1	89689	42076	48817	5047	11786	113	592
2	90002	42076	49158	5050	11765	108	583
3	88027	40562	47806	5140	11707	-	605
4	88032	40600	47935	5135	11759	-	506
5	95013	41516	48759	4885	11351	110	597
6	94539	41517	48649	4867	11329	110	590
7	94093	41421	48649	4853	11312	110	592
8	92859	41152	48296	4838	11303	111	596
9	92710	40808	46777	4821	11273	111	595
10	92761	40224	47546	4805	11277	113	595
11	94043	40559	47965	4861	11267	115	592
12	94566	41182	48406	4883	11236	118	596
13	94442	41160	48523	4881	11219	118	597
14	94201	41269	48521	4896	11222	127	625
15	94872	40973	48464	4905	11228	127	627

Ek 6: Millet/Dinî Cemaatlere Göre Çocuk (Sigar) Nüfus

<i>Rapor ID</i>	<i>Müslüman</i>	<i>Rum</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Katolik</i>	<i>Yahudi</i>	<i>Karaim Yahudisi</i>	<i>Kıpti</i>
1	17106	7912	10105	1224	4038	46	194
2	17178	7954	10180	1232	4041	47	189
3	16648	7690	9762	1170	3910	-	198
4	16710	7715	9729	1175	3925	-	198
5	15445	7385	7903	1148	3399	2	24
6	15258	7387	8942	1149	3406	2	21
7	15234	7389	8951	1143	3403	2	21
8	15191	7406	8930	1139	3399	2	25
9	15259	7432	7959	1144	3391	3	25
10	15382	7467	9009	1157	3455	3	24
11	15474	7512	9090	1170	3488	8	28
12	15655	7628	9305	1196	3550	11	28
13	15670	7662	9344	1199	3574	11	27
14	15670	7658	9373	1198	3577	7	27
15	15747	7746	9528	1213	3608	9	20

Ek 7: Millet/Dini Cemaatlere Göre Yetişkin (Kiber) Nüfus

<i>Rapor ID</i>	<i>Müslüman</i>	<i>Rum</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Katolik</i>	<i>Yahudi</i>	<i>Karaim Yahudisi</i>	<i>Kıpti</i>
1	47806	14279	20672	2943	7588	67	398
2	48923	14267	20747	2938	7569	61	394
3	48086	14568	20985	3056	7770	-	407
4	47956	14582	20986	3047	7785	-	407
5	52150	15512	20531	2911	7819	108	570
6	51781	15603	19738	2903	7799	108	570
7	51669	15628	20458	2893	7785	108	570
8	51158	15552	20355	2884	7775	108	568
9	51175	15549	20320	2877	7711	108	570
10	51041	15514	20206	2858	7674	107	570
11	51119	15488	20159	2843	7615	107	568
12	50973	15409	19883	2815	7517	107	563
13	50925	15368	19840	2819	7495	107	567
14	50894	15200	19692	2807	7467	118	594
15	51069	15218	19738	2824	7456	118	597

Ek 8: Millet/Dini Cemaatlere Göre Bekâr Nüfus

<i>Rapor ID</i> ⁴²	<i>Müslüman</i>	<i>Rum</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Katolik</i>	<i>Yahudi</i>	<i>Karaim Yahudisi</i>	<i>Kıpti</i>
1	24777	19885	18031	880	47	46	194
2	24901	19855	18231	880	47	47	189
3	23293	18304	17059	914	27	-	198
4	23471	18313	17123	903	49	-	198
5	25895	17198	19026	819	14	2	24
6	26229	18102	18973	812	14	2	21
7	25648	17893	18728	801	14	2	21
8	25408	17524	18375	793	17	2	25
9	25185	16893	18048	776	17	3	25
10	25854	16998	18225	787	13	3	24
11	26824	17793	18670	825	14	8	28
12	26838	17748	18828	832	14	11	28
13	26654	17398	18649	827	13	11	27
14	26814	17783	18928	838	13	7	27
15	25995	17157	18912	813	14	9	20

⁴² Raporlarda Karaim Yahudisi ve Kıpti bekâr yoktur.

